

Сова О. Ю.,

*аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕФИЦИТ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Проблема збалансованості державних фінансів притаманна економікам переважної більшості країн у період становлення ринкового господарства. Бюджетний дефіцит відбиває зміни в процесі відтворення, фіксує результат цих змін. В економічній ситуації, що склалася в Україні, питання збалансування державного бюджету є особливо актуальним.

Дефіцит бюджету – категорія грошового господарства, яка виражає об'єктивні економічні відносини, що виникають між учасниками відтворювального процесу при використанні державою коштів понад наявні бюджетні доходи.

Метою статті є аналіз концепцій збалансування бюджету, розкриття їхнього змісту з погляду відомих західних економістів та визначення практичних рекомендацій для подолання дефіциту Державного бюджету в Україні.

Поступове зростання рівня перерозподілу частини вартості суспільного продукту через державний бюджет набуло ознак історичної необхідності. Це дозволило німецькому економісту А. Вагнеру сформулювати економічний закон, згідно з яким розвиток цивілізаційних процесів та ускладнення механізму функціонування держави як політико-економічного інституту призводить до неминучого зростання обсягів перерозподілу ВВП через державні фонди. Разом з тим виявляється такий зв'язок: при зростанні загального рівня реального продукту (рівня доходів) відбувається збільшення державних видатків. Ця залежність одержала назву закону Вагнера¹.

Дослідженню дефіциту бюджету та наслідків його фінансування з різних джерел приділялася увага в працях багатьох західних вчених: Дж. М. Кейнса, А. Лернера, Р. Масгрейва, Д. Рікардо, А. Сміта, Дж. Е. Стігліца. Різні аспекти збалансування державного бюджету розглядали українські та російські економісти: В. Л. Андрущенко, П. П. Баранцев, Ю. Я. Вавілов, О. Д. Василик, В. М. Гальперін, І. М. Дерев'янка, В. В. Ковальов, В. В. Козюк, М. І. Крупка, М. М. Самчук та ін.

Сучасній економічній науці відомі три основні підходи до вирішення проблеми збалансованості державного бюджету. Розглянемо кожний з них.

1. Концепція щорічного балансування

Суть цієї концепції полягає в тому, що кожного фінансового року має бути досягнута рівність між доходами і видатками державного бюджету. Це повинно припинити інфляцію, збільшити приватні інвестиції, прискорити темпи економічного зростання, забезпечити цінову та грошову стабільність. Однак такий стан державного бюджету обмежує можливості фіскального регулювання і, відповідно, роль держави.

З точки зору класика англійської політекономії А. Сміта, проблема збалансованості публічних фінансів виходить на перший план. Фінансую-

чи видатки за рахунок створення боргу, держава споживає мобілізовані під процент ресурси, не створюючи суспільний капітал, або витрачає кошти приватного сектора менш продуктивно, зокрема на ведення війн, що знижує капітал в економіці².

Д. Рікардо в “теоремі еквівалентності” зазначає, що фінансування дефіциту бюджету як за рахунок збільшення податків, так і за рахунок позик справляє однаковий вплив на поведінку економічного агента, а отже, на динаміку суспільного продукту. Дефіцит, утворюючись за рахунок податкових недонадходжень, фінансується через державні позики³. Д. Рікардо віддає перевагу фіскальним, а не борговим каналам поповнення бюджету. Він це пов’язує з такими наслідками боргової активності уряду, як нецільове витрачання приватних заощаджень, відплив капіталу за кордон тощо.

Аналізуючи концепції дефіцитних фінансів, зокрема позицію А. Сміта, можна відмітити, що англійська політекономія проголошувала принцип “здорових фінансів”, який в першу чергу стосується збалансованості мінімально необхідного бюджету, усунення держави зі сфери втручання у ринкову стихію, природа якої є раціональною.

К. Макконелл та С. Брю зауважують, що “...економісти обґрунтовують необхідність збалансованого на щорічній основі бюджету не небезпекою дефіцитів і зростанням державного боргу, а потребою обмежити небажане і неекономічне розширення державного сектора”⁴. Крім того, деякі неоліберальні економісти (Л. Мізес, Ф. Хаєк) трактують бюджетний дефіцит як посягання держави на приватний сектор.

Оскільки видатки бюджету зростають за умов зменшення сукупного попиту, зниження обсягів виробництва та зайнятості (зростають видатки на соціальну допомогу по безробіттю тощо), а доходи знижуються через негативну динаміку податкових надходжень, то балансування бюджету на щорічній основі не є економічно нейтральним. Це обумовлюється тим, що зниження видатків бюджету і збільшення податків є стримуючими сукупний попит заходами.

Якби уряд при проведенні економічної політики прагнув мати збалансований бюджет щороку, то його дії тільки підсилювали б кон’юнктурні коливання. Під час кризи і депресії через зниження обсягів виробництва і національного доходу надходження до державного бюджету скорочуються. Зменшення в цей час державних видатків через скорочення бюджетних надходжень затримує вихід економіки з кризового стану. Повне витрачання підвищених доходів державного бюджету у фазі підйому сприятиме переважанню національної економіки.

2. Концепція балансування бюджету протягом економічного циклу

Дана концепція ґрунтується на тому, що державний бюджет потрібно балансувати не щорічно, а протягом ділового циклу. У період спаду уряд повинен збільшувати видатки, що призводитиме до зростання дефіциту, у період піднесення – збільшувати податки і зменшувати видатки. Вилучення певної частки доходів під час “буму” запобігатиме різким перепадам в економіці і надасть їй плавності та стабільності. У разі економічного зростання

утворюється позитивне сальдо державного бюджету (профіцит), яке повинно покрити дефіцит за умов спаду виробництва⁵.

Ключова проблема даної концепції полягає в тому, що підйоми і спади в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і тривалістю. Наприклад, тривалий і глибокий спад, за яким піде короткий період процвітання, буде означати появу великого дефіциту в період спаду, незначне позитивне сальдо або його відсутність – у період економічного зростання і, відповідно, циклічний дефіцит бюджету.

Збалансований за період циклу бюджет може бути сумісним зі стабілізаційною політикою держави тільки в тому випадку, якщо спади і підйоми в національному господарстві однакові як за тривалістю, так і за амплітудою. Насправді це не так, і тому незбалансованість державного бюджету та наявність державного боргу можна розглядати як неминучі наслідки стабілізаційної політики. У той же час ця політика, спрямована на забезпечення зростання національного доходу під час спаду і стримування збільшення доходів у фазі підйому, сприяє збалансованості державного бюджету в тривалому періоді⁶.

Американський економіст Р. Ліндхольм стверджує, що “старе правило публічних фінансів проголошує – бюджет повинен балансуватись економікою, а нове правило проголошує – бюджет повинен балансувати економіку”⁷.

3. Концепція функціональних фінансів

Подібною за змістом до філософії циклічно збалансованого бюджету є концепція “функціональних фінансів” А. Лернера⁸. Метою державних фінансів є забезпечення збалансованості економіки, а не бюджету. При цьому досягнення макроекономічної стабільності може супроводжуватися як стійким позитивним сальдо, так і стійким дефіцитом.

Таким чином, питання про збалансування бюджету на щорічній або циклічній основі є, відповідно до даної концепції, другорядною проблемою: надходження податків до бюджету автоматично зростають внаслідок економічного підйому, а макроекономічна збалансованість стимулює цей ріст і в такий спосіб дефіцит бюджету буде автоматично самоліквідуватися. Державний бюджет має виступати інструментом макроекономічного дезінфляційного балансування. А якщо наслідком цієї політики виявиться накопичення значних боргів, то суспільна ціна боргового тягаря все одно є меншою, ніж інфляція та безробіття. Тому “функціональні фінанси” повинні забезпечувати проведення такої політики, яка б була зорієнтована на довгострокове економічне зростання.

Стосовно ділового циклу концепція функціональних фінансів передбачає виключно фінансові операції публічної влади. За допомогою дефіцитного фінансування, операцій з активами, кредитами, стягнення податків, надання субсидій держава має проводити необхідні заходи у відповідні роки, на які припадає та чи інша фаза ділового циклу. Так, під час кризи держава повинна розширювати операції з купівлі активів, надання кредитів корпораціям, субсидій домогосподарствам, підтримувати низькі процентні ставки, тобто створювати середовище для протиставлення сукупного попиту,

що стимулюється державою, циклічному стисканню. Під час пожвавлення держава має забезпечувати підтримку помірно високих процентних ставок, розширювати запозичення, тобто проводити політику, спрямовану як на пригнічення інфляції у фазі “буму”, так і уповільнення темпів зростання до помірних⁹.

У контексті концепції функціональних фінансів цікавим є погляд В. Пинзеника на проблему утворення від’ємного сальдо державного бюджету¹⁰:

1) суть бюджету в тому, що він збирає гроші у вигляді податків з тих, хто працює у бюджетному секторі;

2) завдання держави – не управляти економікою, а створити нормальні умови для її розвитку, збираючи податки, розпоряджаючись бюджетом;

3) серйозні податкові зміни, які вкрай необхідні, неможливо здійснити без бюджетних рішень: зниження податків за незбалансованого бюджету не допоможе українській економіці;

4) бездефіцитність бюджету – абсолютний, необхідний, неминучий принцип бюджетної політики України.

Звернемо увагу на бачення концепцій збалансованості державного бюджету представниками кейнсіанської та монетаристської шкіл.

Кейнсіанською течією в економічній теорії була зроблена спроба обґрунтувати постійні дефіцити в економіці. Криза ринкової системи 30-х рр. ХХ ст., апогеєм якої була “велика депресія”, поставила під сумнів багато теоретичних постулатів економічного класицизму, зокрема, спроможність ринку саморегулюватися та функціонувати у стані рівноваги тощо. За подібних обставин твердження Ж.-Б. Сея про те, що будь-яка пропозиція автоматично врівноважується попитом, перестало підкріплюватись емпіричними даними. Кризовий стан економічної системи Заходу та способи його подолання стали об’єктом теоретичного аналізу Дж. М. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в економіку з метою стимулювання попиту для досягнення повної зайнятості.

Фінансова політика держави, яка має спрямовуватися на розширення сукупного попиту, повинна проводитися через збільшення видатків публічного сектора, навіть якщо вони не забезпечені відповідними фіскальними надходженнями. Ця ідея лягла в основу свідомого створення бюджетного дефіциту як додаткового імпульсу розширення сукупного попиту¹¹.

Важливим аспектом теорії дефіцитного фінансування є теорія мультиплікативного ефекту: постійне утворення дефіциту нагнітає сукупний попит, через мультиплікативне розширення якого у держави не виникає труднощів з обслуговуванням державного боргу, що є безпосереднім наслідком дефіцитного фінансування.

Принцип еластичності доходів та видатків держави за фактором динаміки виробництва покладено в основу теорії “автоматичних стабілізаторів”, “функціональних фінансів” та інших некейнсіанських концепцій. Саме антициклічна політика держави, що опосередковується, зокрема, дефіцитним фінансуванням, має забезпечити мінімальні коливання рівня зайнятості та виробництва.

Фінансування постійного дефіциту, за логікою Л. Гайгера, складна макроекономічна проблема: “Якщо економіка не розвивається, то неможливо вдаватися до боргового фінансування постійного дефіциту”. В той же час “постійний дефіцит бюджету, що фінансується центральним банком, призводить до інфляції – чим вище дефіцит, тим вищою є інфляція”¹². Однак збільшення державного боргу не є великою проблемою за умов, що коефіцієнт “заборгованість/дохід” буде константою, робить висновок Л. Гайгер.

Повернення до консервативних тенденцій в середині 70-х рр. ХХ ст. як реакція на довгострокові кризи відтворення та потужні кон’юнктурні збурення, що, зокрема, пояснювалось інтенсивним дефіцитним фінансуванням, в теоретичному плані спиралося на ідеї монетаризму. Ця неоконсервативна течія, пропагуючи значущість грошово-кредитної політики в процесі втручання держави в економіку, приділяла значну увагу проблемі збалансованості публічних фінансів. Інфляція, супроводжуючи активну позикову політику держави, руйнує інвестиційну активність економічних агентів. За таких обставин державні фінанси повинні бути збалансованими.

Отже, монетаризм відносно дефіциту бюджету продовжує в економічній теорії лінію апологетики “здорових фінансів”, ідеї якої зводяться до балансування бюджету на щорічній основі. Бюджетний дефіцит, на думку М. Фрідмена, є лихом через його проінфляційність. Розбалансованість фінансів держави – це джерело розбалансованості монетарного сектора, що пов’язано з впливом публічних запозичень на процентну ставку та структуру грошової маси. А оскільки державний борг та дефіцити бюджету є реальністю, то держава не повинна вдаватися до адміністрування в процесі запозичень, що, за М. Фрідменом, має втілитись у політиці “тільки векселі” – формування структури емісії боргу через пропозицію цінних паперів¹³.

Трансформацію тимчасових дефіцитів у надлишок коштів досліджували представники ще однієї неоконсервативної течії – так званої теорії пропозиції, найвідомішим з яких є А. Лаффер. Рівень оподаткування, з погляду цієї школи, має максимізувати податкові надходження. Якщо він є надлишковим, то уряд втрачає фіскальні надходження і неспроможний підтримувати бюджетний баланс. Тому зниження податків повинно суттєво поживати пропозиції в економіці, внаслідок чого тимчасовий дефіцит буде компенсовано.

Відповідно до кривої Лаффера оптимальною є середня сумарна ставка прямих і непрямих податків у розмірі 37,7 %. Саме за такої ставки досягається максимальний рівень податкових надходжень до бюджету. Крім того, як свідчить досвід країн з розвинутою ринковою економікою, для нормального функціонування економіки необхідно, щоб сумарний розмір оподаткування не перевищував $\frac{1}{3}$ прибутку, отриманого суб’єктом господарювання. Перевищення зазначеного рівня підриває основи відтворення і веде до розбалансування економіки.

Економісти цієї школи вважають, що найбільш суттєвою причиною повільного зростання економіки та дефіциту бюджету є надлишкове оподаткування. А балансування шляхом зміни рівня фіскального навантаження

має врівноважити бюджет та стимулювати приріст інвестицій, розв'язуючи проблему державного боргу.

Однак Дж. Стігліц, наводячи приклад економіки США 80-х рр. ХХ ст., стверджує, що оптимізм “школи пропозиції” стосовно перспектив зниження державного боргу внаслідок зменшення податкового тягаря є необґрунтованим, зважаючи на “величину еластичності пропозиції праці та коефіцієнт реакції інвестицій на зміну у нормах податків”¹⁴.

Проаналізуємо стан виконання Державного бюджету України в 2000–2004 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

Державний бюджет України у 2000–2004 рр., млн грн*

Рік	Доходи			Видатки			Дефіцит (-) / Профіцит (+)		
	План	Затверджено	Виконано	План	Затверджено	Виконано	План	Затверджено	Виконано
2000	33 433,2	33 946,5	36 229,9	33 433,2	33 946,5	35 532,6	–	–	+697,3
2001	41 990,8	41 961,0	38 925,0	41 990,8	41 961,0	40 250,0	–	–	-1325,0
2002	45 390,5	45 390,5	45 467,5	49 573,5	49 498,5	44 347,6	-4183,0	-4108,0	+1119,4
2003	50 020,9	53 272,6	55 076,9	52 055,8	55 907,5	56 120,1	-2034,9	-2634,9	-1043,1
2004	60 702,4	65 215,7	70 338,0	64 192,2	81 647,0	79 471,0	-3429,5	-7420,2	-10216,5

За даними Рахункової палати України та Міністерства фінансів України.

Як видно з табл. 1, за останні 5 років Державний бюджет України тільки у 2000 та 2001 рр. був затверджений бездефіцитним.

Перевиконання в 2000 р. дохідної частини спеціального фонду і недофінансування окремих видатків за наявності коштів на рахунках державного бюджету призвело до створення його профіциту в сумі 697,3 млн грн.

За умов економічного зростання у 2001 р. не було забезпечено виконання Державного бюджету України як за доходами, так і за видатками. Незважаючи на те, що державний бюджет затверджено бездефіцитним, перевищення видатків над доходами сформуvalo дефіцит у сумі 1325 млн грн.

У порівнянні з 2000 р. доходи державного бюджету в 2001 р. збільшилися у номінальному виразі на 2,7 млрд грн, а видатки – на 4,7 млрд грн.

Державний бюджет України на 2002 р. затверджено з дефіцитом у сумі 4108 млн грн. Фактично, за звітними даними, державний бюджет виконано з профіцитом у сумі 1119,4 млн грн. Міністерство фінансів та Державне казначейство з метою виконання боргових зобов'язань держави впродовж року обмежували проведення видатків, затверджених у державному бюджеті, створювали профіцит, а “вивільнені” таким чином кошти спрямовувалися на погашення державного боргу.

Доходи державного бюджету-2002 збільшилися у номінальному виразі на 6,5 млрд грн, а видатки – на 4,1 млрд грн у порівнянні з аналогічними показниками виконання держбюджету 2001 р.

Закон України “Про Державний бюджет України на 2003 рік” виконано як за доходами, так і за видатками. Без урахування залишку коштів бюджету на початок 2003 р. перевищення видатків Державного бюджету України над доходами (дефіцит) склало в межах затвердженого обсягу 1043,1 млн грн і профінансовано за рахунок визначених джерел фінансування державного бюджету (запозичення і кошти від приватизації майна). Граничний розмір дефіциту Державного бюджету України на 2003 р. був встановлений в сумі 2634,9 млн грн.

У порівнянні з 2002 р. доходи державного бюджету в 2003 р. збільшилися на 9,6 млрд грн, а видатки – на 11,8 млрд грн.

Державний бюджет України на 2004 р. виконано з перевищенням видатків та наданих кредитів над отриманими надходженнями, тобто з дефіцитом у сумі 10 216,5 млн грн, тоді як граничний розмір дефіциту було встановлено законом у сумі 7420,2 млн грн.

Перевищення встановленого граничного розміру дефіциту на 2796,3 млн грн, у тому числі загального фонду – на 3521,4 млн грн, допущено внаслідок проведення видатків за рахунок надходжень від приватизації державного майна, які обліковувались як джерела фінансування державного бюджету понад обсяги, встановлені законом про бюджет. Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2004 рік” від 17.06.2004 № 1801-IV надано дозвіл на проведення видатків за рахунок додатково отриманих коштів від приватизації державного майна і внесено відповідні уточнення до Закону України “Про Державний бюджет України на 2004 рік”, проте граничний розмір дефіциту не був відкоригований.

Якщо порівняти показники виконання державного бюджету в 2004 р. з показниками 2003 р., побачимо, що доходи в 2004 р. збільшилися на 15,3 млрд грн, а видатки – на 23,4 млрд грн.

Згідно з міжнародними стандартами, бюджетний дефіцит до 3 % ВВП виконує активну функцію в економіці. Фінансові ресурси використовуються не на поточне споживання, а як додаткове джерело фінансування державних інвестиційних програм. Провідні країни Заходу, в тому числі країни ЄС, здійснюють емісію національної валюти в основному через механізми обслуговування бюджетного дефіциту, використовуючи відповідні ресурси на цілі економічного розвитку¹⁵.

У прийнятому в червні 1997 р. в Амстердамі Пакті про стабілізацію і зростання економік країн Європейського Союзу межа дефіциту державного бюджету встановлена у розмірі 3 % ВВП.

В останні 5 років Україна дотримувалася світових меж у співвідношенні дефіциту державного бюджету до ВВП (табл. 2). У 2001 р. цей показник склав 0,65 %, у 2003 р. – 0,39 %. За результатами виконання Державного бюджету України в 2004 р. відмічалася значне зростання рівня дефіциту – 2,96 % ВВП.

Таблиця 2

Виконання показників Державного бюджету України в 2000–2004 рр., % до ВВП

Рік	Доходи	Видатки	Дефіцит (–) / Профіцит (+)
2000	21,30	20,89	+0,41
2001	19,06	19,71	–0,65
2002	20,14	19,64	+0,50
2003	20,60	20,99	–0,39
2004	20,40	23,05	–2,96

Розраховано автором за даними Державного комітету статистики України.

Чіткої тенденції до нарощення частки державних видатків у ВВП не спостерігається: за 2000–2001 рр. цей показник зменшився на 1,18 процентних пункти, за 2002–2003 – збільшився на 1,35, за 2003–2004 – на 2,06 процентних пункти. Частка доходів Державного бюджету України у ВВП зменшилася у 2001 р. порівняно з 2000 р. на 2,24 процентних пункти. У 2002 р. відбулося підвищення цього показника на 1,08 процентних пункти. Протягом 2002–2004 рр. значних коливань не відмічалось.

Для подолання дефіциту Державного бюджету в Україні можна запропонувати такі заходи:

- Зміцнення фондового ринку та його інфраструктури, розвиток інститутів спільного інвестування, страхових та пенсійних фондів. При цьому особлива увага приділяється забезпеченню прозорості фондового ринку, підвищенню ролі державного регулювання ринку цінних паперів, розвитку нормативно-правової бази, захисту прав інвесторів.

- Забезпечення прозорості та поглиблення процесу грошової приватизації. При цьому основною метою приватизації має бути формування ефективного власника.

- Оздоровлення та зміцнення банківської системи, посилення її надійності, підвищення рівня капіталізації банків, всебічний розвиток спеціалізованих банківських, у тому числі іпотечних, установ, фінансово-інвестиційних інституцій.

- Підвищення рівня розробки та реалізації державного бюджету.

- Скорочення витратної частини бюджету: вивільнення його від більшої частини фінансування виробничої сфери, за винятком великих міжрегіональних проектів субсидування окремих капіталомістких галузей і сільського господарства.

- Забезпечення стабільності податкової системи тощо.

В українській фінансовій теорії та практиці важливо розглядати бюджетний дефіцит не статично – за фактом його присутності або відсутності, а

динамічно — в контексті коливання в певних рамках протягом економічного циклу, а також вирішення завдань бюджетно-податкової політики уряду.

¹ *Musgrave R. A., Peacock A. T.* Classics in the Theory of Public Finance. — London; N.Y.: International Economic Association, 1958.

² *Smith A.* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations // www.cs.cmu.edu.

³ *Ricardo D.* The Principles of Political Economy and Taxation // www.cs.cmu.edu.

⁴ *Макконелл Р., Брю С.* Макроекономіка: Пер. з англ. — Львів: Просвіта, 1997. — С. 451.

⁵ *Крупка М. І.* Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. — Л., 2001. — С. 216.

⁶ *Гальперин В.М., Гребенников П.И., Леусский А.И., Тарасевич Л.С.* Макроэкономика. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского гос. ун-та экономики и финансов, 1997. — С. 369.

⁷ *Lindholm R. W.* Public Finance and Fiscal Policy. — N.Y.: McMillan, 1992.

⁸ *Lerner A. P.* Consumer's Surplus and Micro-Macro // *Journal of Political Economy*. — 1963. — Feb. — P. 59–73.

⁹ *Козюк В.В.* Державний борг в умовах ринкової трансформації економіки України. — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 19.

¹⁰ *Пинзеник В.* Коні не винні, або Реформи чи їх імітація. — К.: Академія, 1998. — С. 9–80.

¹¹ *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Прогресс, 1978. — С. 159–273.

¹² *Гайгер Л.* Макроэкономическая теория и переходная экономика: Пер. с англ. — М.: Инфра-М, 1996. — С. 221.

¹³ *Уоскин В. М.* “Денежный мир” Милтона Фридмена. — М.: Мысль, 1989.

¹⁴ *Стігліц Дж. Е.* Економіка державного сектора: Пер. з англ. — К.: Основи, 1998. — С. 806.

¹⁵ *Базілінська О. Я., Мініна О. В.* Мікроекономіка. — Чернігів: ЧДТУ, 2004. — С. 226–229.